

Svědectví o komunismu: Pět „mentalit“ pamětníků¹

Daniel Kunštát²

CEVRO Institut, Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Praha

Testimonies of Communism: Five "Mentalities" of Memorial Public. The aim of the article is to outline how the memorial section of the current society constructs the image of the communist era. It focuses on the attributes of collective memory, which indicate not only shared ideas about the past of the communist regime, but also an adequate value orientation in terms of contemporary political identity. The empirical basis of the text is represented by the findings of an extensive quantitative investigation of the "historical consciousness" of the memory generation. Within this framework, five specific types of memory related to the period before the Velvet Revolution are defined.

Sociológia 2023, Vol. 55 (No. 3: 293-319)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2023.55.3.11>

Key words: *Contemporary witness; Communism; Czechoslovakia; Historical consciousness*

Úvod

Usilujeme-li nahlédnout prostřednictvím sociálněvědních technik do pocitů lidí, kteří éru před rokem 1989 alespoň v určité fázi života prožívali, musíme mít soustavně na mysli, že cyklus živé paměti se pomalu uzavírá: komunistická minulost se ocitá mimo náš hmatatelný, bezprostřední dosah, ztrácíme s ní autentickou spojitost. Těch, kteří ji reálně pamatují, mohou na ni vzpomínat z vlastní zkušenosti po většinu nebo minimálně zásadní část produktivního života, už markantně ubývá. Přirozený biologický rytmus je neúprosný. Mizivé procento lidí zažilo v dospělosti padesátá léta, jen velmi málo léta šedesátá. Drtivá většina pamětníků má dospělý kontakt s režimem takřka výhradně spojený s normalizační érou, (zdánlivě) nejtraumatičtějším a také nejsnáze „rozpomínaným“ obdobím. Normalizace a rok 1989, tedy období, která jsou dodnes projekčním plátnem řady současných sporů a nedorozumění, pro ně představují kardinální referenční bod, výjimečný formativní zážitek a základní rámec sdílené generační zkušenosti.

Nástrojů poznání, jak v současnosti lidé tuto dobu vnímají, nemáme k dispozici mnoho. Navíc svědectví mají vždy subjektivní povahu a ani tradiční sociologický výzkum nemůže poskytnout obraz jiný než „zdeformovaný“ osobními narativy. Kvantitativní výzkum pamětnické generace přesto může komplementárně doplnit zejména klasická kontinuální celopopulační šetření (Gyarfášová 2001; Hampl et al. 2011; Šubrt et al. 2012; Šubrt – Vinopal 2013;

¹ Studie vznikla s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. 18-27669S „Paměti komunismu: formování politických identit v závislosti na konstrukcích historické paměti“.

² Korespondence: PhDr. Daniel Kunštát, PhD., CEVRO Institut, Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Jungmannova 17, 11000 Praha 1, Česká republika. E-mail: daniel.kunstat@vsci.cz

Kunštát 2014; Bútorová et al. 2014), ale i dílčí sondy zaměřené na specifickou populaci, mapující například postoje mladých lidí (Lyons – Kudrnáč 2018; Sorea – Bolborici 2021), poznatky získané kvalitativní metodologií (focus groups) (Tomášek – Šubrt 2014) či orálně-historická interview.³

Zkoumání vzpomínání na předlistopadovou epochu je důležité ve dvojitěm ohledu. Minulost a současnost spolu ve veřejném plénu neustále rozmlouvají. Esence minulosti aktivně přesahuje do současného života a politiky. Je podstatnou vrstvou „politiky paměti“. Udává rámec „politicku“ a politika, ale i veřejná sféra v nejširším významu, tuto minulost neustále zrcadlí. Veškeré promýšlení minulého světa jej nanovo zpřítomňuje a dává pravý význam tomu, čím žijeme tady a teď. „Komunismus“ a „revoluce“ jsou v tomto smyslu i nadále prožívanou realitou, mají přímé (de)legitimizující implikace pro dnešek.

Odlišné interpretace otevřených témat minulosti, nabitě politizací i emocemi, jsou jako podstatná součást ideologické profilace politických aktérů každodenně přítomny nejen v odborných debatách, ale i v běžném sociálním bytí a zprostředkovaně i v sociologických šetřeních. Veřejný diskurz i kulturní a umělecká sféra jsou doslova prosyceny „komunistickými“ reminiscencemi. A především: I ve vnějškově odlišných systémových kulisách se stále potýkáme s fixovanými vazbami z předrevolučních časů. *Husákovský svět* vytrvale ovlivňuje hodnoty, politické rozhodování a sebe-chápání společnosti, jejíž identitu v mnohém tvarují historizující diskuse o „smyslu“ přechodu k demokracii a nástupu nového pluralitního uspořádání (Holý 2010).

Druhý důvod spočívá v tom, že stále existuje prázdný prostor vzpomínání. Víme mnohé o zřejmých pachatelích nebo čelných proponentech režimu, stejně jako o uznaných obětech. Vyprávění těch, kteří nepatřili k jednomu ani druhému – a byla jich drtivá většina – se poněkud ztrácí ze zřetele. Tak jako v jiných systémových přelomech můžeme hovořit o této majoritě jako o „mlčící“. V období nesvobody nepatřila k establishmentu ani k disentu a k režimu se stavěla doslova „mlčenlivě“. Stejně mlčení se poté rozhostilo i po demokratizačním přechodu – přinejmenším na makroúrovni společenského diskurzu.⁴

Slovo o metodě

Tématem tohoto textu jsou atributy kolektivního historického vědomí české pamětnické veřejnosti, které naznačují nejen sdílené představy o *byrokraticko-autoritářském* režimu, ale i adekvátně předjímají aktuální hodnotovou orientaci. Komunismus, ačkoliv se historicky vzdaluje současným obzorům, zůstává

³ Na základě autobiografických vyprávění jsou zmapovány vzpomínky nejružnějších sektorů společnosti: disidentských elit a funkcionářů (Vaněk 2006; Vaněk – Urbášek 2005), ale i „obyčejných lidí“ s běžnými profesemi či zástupců různých subkultur (Konopásek 2000; Vaněk 2009; Vaněk – Krátká 2014; Vaněk – Mücke 2016; Vaněk – Houda 2016).

⁴ Ve veřejném prostoru vždy budou rezonovat spíše memoáry režimních špiček, případně jejich protipólů z disentu, než učitelky, průmyslového dělníka nebo prodavačky.

stěžejní epochou, která do značné míry stanovuje, jak se společnost vztahuje ke své minulosti, ale i demokratické přítomnosti. Fundamentálně vycházíme z hypotézy, že existuje vzájemná vazba mezi vzorci historického vědomí a určitou politickou mentalitou. Tedy, že obrazy a stereotypy či jistá kultura paměti a jejich konkrétní politická instrumentalizace má úzký vztah k formování a utvrzování specifické politické (stranické, ideologické) identity skupin i jednotlivců. Ten či onen pamětník a účastník žité minulosti (neboli soudobých dějin) disponuje vlastním historickým příběhem se spontánním vědomím významu a tento příběh pak integruje do ryze současných hodnotových pozic.

Na základě tohoto obecného předpokladu můžeme zformulovat dvě konkrétní hypotézy:

1. Rozdíly v politických identitách vyrůstají (mimo jiné) z různých dimenzí historického vědomí (které je podstatnou složkou těchto identit), z logiky věci v první řadě z „paměti komunismu“. A konzistentně, tato paměť je ovlivněna současnými politickými postoji, resp. *existenční* i *existenciální* zkušeností a individuálním sociodemografickým ukotvením. 2. Je možné identifikovat určité vzorce historického vědomí, které se propojují s různými politickými identitami, neboť právě historická retrospektiva konstituuje specifické politické a ideologické predispozice vůči současnosti a spoluvytváří osobité kulturně-politické milieu.

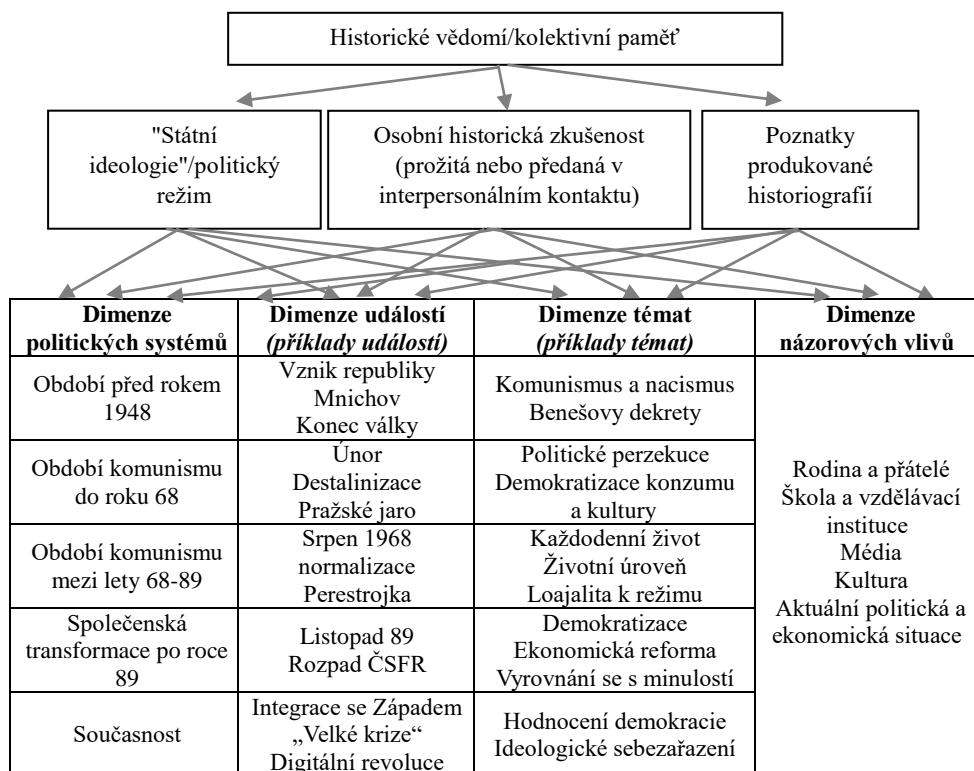
V úvodu příspěvku bude představena teoretická reflexe obecné povahy historického vědomí a vztahu „paměti a politiky“ v kontextu postkomunistického veřejného diskurzu „vyrovnávání se s minulostí“. Empirická část se následně pokusí zformulovat na podkladě operacionalizovaných pojmů (viz Schéma) základní proměnné „paměti komunismu“. Opírá se přitom o poznatky z výzkumu v populaci pamětnické generace. Tzn. mezi lidmi, kteří v době šetření dosáhli věku alespoň 40ti let a u nichž předpokládáme alespoň minimální míru reálné (nezprostředkované) zkušenosti s dobou před r. 1989. Věkovou strukturu dotázaných je tedy možné členit do několika politických generací/kohort, narozených nejpozději do přelomu 70. a 80. let a primárně politicky socializovaných zhruba v období od 50. do počátku 90. let.⁵

Načrtneme, jak silný nebo naopak slabý je odstup od komunistického sentimentu mezi pamětníky, a především, jaké faktory stojí na pozadí diferenciací pohledů na minulost, k jakým prvkům minulosti se vztahují nostalgické akcenty a jaké faktory představují „body zlomu“ v komparativním hodnocení bývalého/současného režimu. Na tomto základě vymezíme pět kategorií/mentalit pamětníků, které strukturovaně vztahují rekonstrukci historických kompo-

⁵ Terénní šetření proběhlo v roce 2019 a zahrnovalo 1002 respondentů. Výběrový soubor byl zkonstruován jako reprezentativní vzorek v rámci pamětnické populace pomocí kvótního výběru na základě pohlaví, věku, vzdělání, regionu a velikosti bydliště. Standardizované rozhovory byly realizovány kombinací metod CAWI a CAPI.

ment komunistické minulosti k současné politické identitě, tedy k existujícím osnovám sebepojetí jednotlivce v politickém prostoru.⁶

Schéma: Nástin operacionalizace výzkumných pojmů

Zdroj: autor

Paměť jako přítomná minulost aneb dialog vzpomínání a zapomínání

Každý člověk si v názorech na *res publica* nese kontinuitu paměti, dějinný otisk individuální minulosti a představy o ní i minulosti své země, na které se váží politické afiliace. Podle Ernsta Renana (2003) je sdílená minulost ukotvená v historické/kolektivní paměti zásadní okolností vzniku a existence národní identity. Je prvořadým nemateriálním tmelem, unifikujičím duchovním principem, založeným na společných aktech či událostech, které u členů

⁶ Výzkumu mapoval trajektorie mezi různými typy historické paměti a současnou politickou identifikací, která byla zkoumána z hlediska politicky relevantních hodnot a postojů, obecného ukotvení v demokratickém řádu (v dimenzi ne/legitimity režimu), pozitivní i negativní stranické identifikace, stupně politické participace (příp. politické demobilizace), institucionálního a individuálního odcizení a ideologického sebezařazení.

pospolitosti rezonují, mají sílu je účinně spojovat, dodávat vědomí sdílené identity a udržovat představu o sobě samé – a v posledku kontinuálně stvrzovat „platnost“ národa. Renanova teze, že každý národ potřebuje *společně vzpomínat i zapomínat* směřovala k tomu, že uchování jednotící identity vyžaduje rámcovou shodu v evaluaci minulosti, jejíž obraz odpovídá hodnotám, které společenství aktuálně sdílí. A také, že podstatou kolektivní paměti „zakládající“ národ je jak kultivace vzpomínek (toho, co si jeho příslušníci společně pamatují), tak zároveň to, že na mnoho událostí, jejichž připomínka by narušovala představu národní jednoty, zapomněli (Kilias 1999).⁷

V souběžných procesech pamatování a zapomínání není obecně akceptované předáváno a přestává existovat – je zapomínáno. A naopak upevňováno je to, co je bezprostředně funkční, co se neustále opakuje v myslích jednotlivců jako schémata či skripty (Mayerová – Vašíček 2004: 12). Především temné kapitoly historie většina společností vytlačuje na okraj, „zakazuje“ o nich mluvit. Tendence zapřít nebo upravit minulost ve svůj prospěch je přirozenou sebeobranou reakcí politických entit. Výběrové vzpomínání přitom ve společenském smyslu nutně nemusí mít výhradně negativní konotace: může ulehčit vyrovnání se s tíživým břemenem kompromitující minulosti (Connerton 2008).

V odborné literatuře ne vždy pregnančně uchopené pojmy kolektivní/historická paměť obvykle odkazují k historicko-narrativní konstrukci a reprezentaci významů (s příslušnými politickými konsekvencemi) klíčových otázek dějin v myslích současníků (Nora 1998; Pešková 1998; Assmann 2001; Misztal 2003; Halbwachs 2009; Maslowski – Šubrt 2014; Assmannová 2018). Chápeme je široce jako sumu obecných hodnotících soudů o minulosti vlastního národa/státu, ať už založených na recepci odborných poznatků, nebo na laickém povědomí, kterými disponuje konkrétní sociální skupina či jednotlivec. Jejich významnou složkou jsou (často poměrně vágní) představy o charakteru a průběhu dějinného procesu, o vazbách mezi minulostí a přítomností, tedy prvcích kontinuity a diskontinuity.

Porozumění minulosti má samo o sobě historicky proměnlivý charakter. Je ovlivňováno kognitivními a kulturními faktory a aktuálními společensko-politickými poměry (neboli duchem doby, *Zeitgeistem*) a jako specifický orientační modus spoluutváří postoje lidí k současnosti a budoucnosti. Minulost prostřednictvím paměti zakládá přítomné: Paměť je vyústěním v minulosti utvořených příběhů do dneška a zároveň vtiskáváním současného do dějinné recepce. Minulost pouze nereфлекtuje, ale i reinterpretuje a zasazuje do přítomného diskurzu – propojuje přítomnost s minulostí a vytváří z nich smysluplný celek (Seixas 2004; Rüsen 2004; Straub 2005).

⁷ Pamatujeme si obzvláště to, co zapadá do schémat přijímaných společností. Důležité informace od nepodstatných rozeznáváme pomocí „mentálních filtrů“ (Zerubavel 2003). Neexistenci unifikované kolektivní paměti dokazuje fakt, že se tyto filtry mohou u jednotlivých skupin lišit a liší se i to, co je zahrnuto do jejich kolektivní paměti.

Historická paměť není pouhým součtem individuálních pamětí, ale i jedním z projevů skupinové mentality, "charakteru" či identity. Vždy se napojuje na sociální skupinu (rodinu, třídu) a ve vazbě na sociální prostředí se pluralizuje. Jedinec se s určitými historickými osobnostmi, událostmi nebo výkladovými osnovami dějin ztotožňuje (nebo je naopak odmítá) většinou v kontextu širšího společenství, s nímž se identifikuje a které disponuje určitým společným narativem minulosti, umožňujícím uspořádat a reprodukovat přítomnost. Předpoklad sociálně konstruktivistické podmíněnosti paměti vychází z toho, že každé vzpomínání se utváří v podobě aktualizovaných obrazů nepřítomných věcí a podléhá současným interpretačním strukturám. Paměť chápe jako kontinuitu kolektivně sdíleného vědomí tvořícího socio-kulturní rámec jednotlivých individuálních pamětí.

Halbwachs (2009: 50-92) sice rozlišuje mezi individuální a kolektivní pamětí, ovšem i individuální paměť, kterou každý považuje za vlastní, se neustavuje sama o sobě, ale je ve skutečnosti sociálním fenoménem, médiem kolektivní paměti odrážejícím pozici jednotlivce v sociálním kontextu. I vzpomínky osobní povahy mají svůj původ v myšlení skupiny. Vzpomínáme jako jednotlivci, ale naše paměť se formuje ve skupinových referenčních rámcích, v interakci s druhými. Paměťové vzorce nejsou zakonzervované. V každém okamžiku se dynamicky vyvíjejí z hlediska přítomného, v napětí mezi dílčími individuálními představami a kolektivními tradicemi a interpretačními kódy sociálních skupin, k nimž jednatel patří. Prožitky minulého jsou tedy zásadně rekonstruované tak, aby odpovídaly organizačním principům přítomných potřeb a vyjadřovaly sociálně podmíněné normy a modely jednání zakotvené v současné individuální nebo skupinové identitě (Šubrt – Pfeiferová 2010: 13-17; Šubrt 2011: 136).

Minulost je soustavně obnovována na základě velmi fragmentárního rozvzpomínání, které odlišuje nepodstatné (tedy zapomenutelné, někdy ve smyslu „kolektivní amnézie“) od důležitého (zapamatovatelného). Některé historické události a souvislosti jsou záměrně opomíjeny nebo tabuizovány, další zdůrazněny či glorifikovány. Toto názorové klima se může radikálně lišit od poznání historiků nebo třeba „většiny“. Skupina i jednatel často pracují s úzkým dílčím výsekem historických skutečností, určité komponenty selektivně deformují, filtrují či blokují nebo naopak vyzdvihují ty představy a symboly minulosti (a vzpomínky na ně), které jsou významné pro další existenci a kontinuitu vlastní skupiny.⁸

⁸ Sklon k velice výběrovému vzpomínání je podmíněn časovým odstupem, který umožňuje budování specifické historické mytologie. Jako by právě čas, respektive plynutí času, postupně odplavovalo leckteré temné stránky reality. Interpretace každého výzkumu „obrazů minulosti“ proto nezbytně musí reflektovat úskalí spojená s rozpomínáním, selektivností paměti, dodatečnou stylizací apod.

Prostor paměti obsahuje sumu symbolických a verbálních konvencí a váže se k identitám a životním hodnotám sociálních kolektivů či jednotlivců, nikoliv k „národu“ (veřejnosti) jako celku. Na minulost, autenticky prožitou, nebo jinak zprostředkovanou, nahlížíme s ohledem na současné akcenty různými, nezřídka i protikladnými perspektivami a současnost interpretujeme v kontextu historické zkušenosti. Každý máme při rekapitulaci dějin k dispozici jen ryze privátní verzi uplynulých událostí a z trosek minulých fragmentů se snažíme poskládat vlastní „pravdivý“ obraz, „*totožný s individuálním příběhem nebo širším kolektivním prožitkem*“ (Suk 2003: 17), navíc fatálně poznamenaný špatně sloužící pamětí nebo řadou vnějších vlivů: charakterem panujícího režimu (a loajalitou k němu), oficiálním, „školním“ pojetím dějin nebo kulturní tradicí atd.

Pomníky ztraceného času: mezi nostalgií a posledním soudem

Komunismus je zpřítomňován v podobě nejrůznějších mýtů, které jedinec skrze pestré škálu rozličných detailů zná a trvale v sobě udržuje, třeba prostřednictvím populární kultury. Takovými detaily, vyjímajícími jednotlivosti z celku, mohou být pro jedny šikana v zaměstnání, všudypřítomný strach nebo povinná účast v průvodech, pro jiné poklidné chalupaření a bezproblémový život v rodinném kruhu. Perzekuce byly trvalou součástí každodennosti, ale zatímco v 50. letech plošně dopadaly na velké segmenty populace, za normalizace cílily pouze na skutečné odpůrce režimu a jejich rodiny. Což je u podstatné části pamětníků důležitá okolnost. Režim pro ně nepředstavuje zlo *sui generis*.

Pro přežití jakékoliv vlády nestačí, aby převládl pragmatický názor, že daný pořádek je výhodný. Nezanedbatelná část společnosti musí být také hodnověrně přesvědčena, že je i náležitý, správný, snad i nejlepší z možných – že odpovídá představě o přirozeném, optimálním uspořádání. Historici zastupující „revizionistickou“ školu (Kolář – Pullmann 2016; Pullmann 2011) právem upozorňují, že dlouhodobá stabilita nemohla vystačit pouze s oportunismem a instrumentálním přijetím souhlasu, ale musela se též opírat o určitou shodu na legitimitě „reálného socialismu“. Byla-li společnost porobena, pak do značné míry vlastním přičiněním a za aktivní spoluúčasti mnoha. Z výhod systému těžili téměř všichni a hranice mezi pouhou pasivitou a rezignovaným přijetím reality a upřímným podílením se na rituálech loajality byla velmi nečitelná.

Většina společnosti intuitivně chápala československý komunismus jako nezpochybnitelný rámec sociálního bytí, jakkoliv prestiž strany v normalizačním bezčase utrpěla notné šrámy. Do poslední chvíle se rozhodně neměla k nějakému spektakulárnímu vystoupení. Režim vnímala jako nutné, ale zároveň relativně nejmenší zlo. Přinejmenším ho tolerovala a hledala funkční

strategii přežití. Přizpůsobila se, udržovala si distanc a pečlivě střežila obtížně vydané konzumní statky a vybudované konexe. Změna nastala až ve chvíli, kdy režim přestal být schopen poskytovat slibovanou spotřební úroveň a prostor k uplatnění osobních ambicí (Možný 2009).

Mlčenlivý souhlas byl obratně podpořen mnohými benefity: zvyšováním mezd, velkorysým poskytováním sociálních dávek, bytovou výstavbou. Režim možná „objektivně“ byl (svěráznou) diktaturou, ale z hlediska sociální spravedlnosti/redistribuce vykazoval pro široké vrstvy nezanedbatelné sympatické rysy se značnou nostalgickou hodnotou. V paměti mnohých má existence v komunistické epoše daleko od nějaké absolutní bezútěšnosti. Stala se objektem pozitivních vzpomínek, které se od počátku transformace šířily především mezi lidmi, kteří měli pocit, že najednou nedisponují nejen ekonomickou silou, ale ani patřičným společenským vlivem a prestiží nebo tyto prebendy kulturního kapitálu ztrácejí. Řada stárnoucích pamětníků se upomínala na materiální zajištění, nízké nájemy, stabilitu, bezpečné ulice a jistoty v zaměstnání. Jiní (zhusta příslušející do stejné generace) se zase ohlíželi za promrhanými talenty a zmařenými možnostmi.

Klíč k porozumění nostalgii je všeobecně správně identifikován: vyvěrá primárně ze stesku po pozbytých jistotách v nejrůznějších myslitelných dimenzích a je logicky podmíněn tím, kdy se člověk narodil. Jádrem generační skupiny silných poválečných ročníků (dnes sedmdesátníků a starších), které prožily nejlepší produktivní léta za normalizace, se za roky pevně nalinkovaných a v zásadě bezproblémových životů ohlíží s větším sentimentem. Mnohem větší skepse je naopak typická pro generaci jejich dětí, narozených v období baby boomu (dnešních padesátníků a mladších), které vstupovaly do dospělosti, studovaly, navazovaly rodinné vztahy a startovaly pracovní kariéry až v ovzduší polistopadové svobody. A k tesklivým stínům v paměti svých rodičů přistupují s pramalým pochopením.

Tyto mezigenerační rozdíly vzpomínání zřetelně odkazují na pluralitu kolektivních pamětí (a neexistenci jediné univerzální). Jednotlivé generace reinterpretovaly stejné události a epochy odlišným způsobem (Mannheim 2007; Marada 2007). Generace přitom není jen množina lidí narozených v podobném časovém intervalu, sama také jako produkt dějin poskytuje perspektivu, ve které její členové dějiny chápou.⁹

⁹ Generace je podle Andersona (2003: 239–269; 2008) *pomyslným společenstvím*, které drží pohromadě „duchovní princip“ – generační vědomí, pocit sounáležitosti s lidmi společného osudu a podobných způsobů myšlení a jednání. Formuje se na základě sdílené historické zkušenosti konkrétní kohorty a pro jeho ustavování jsou obzvláště důležité zlomové okamžiky s unikátním významem (válka, revoluce, ekonomická krize). Ani generační vědomí nelze v žádném okamžiku zobecnit. Jeho osvojení automaticky nevede ke sjednocení životního stylu, pohledu na svět nebo politických identit vrstevníků. Je pouhou zkušenostní potenci.

Pohled na předlistopadové dějiny nelze jednou provždy s definitivní platností uzavřít. Nad dějinami nelze vyřknout „poslední soud“. Neustále se proměňují v závislosti na dobových schématech myšlení. Historické realie a paměť, která se k nim váže, vždy kolidují se závaznými, kategorickými výkladovými mustry.

Všichni přistupujeme k historii s výlučnými dispozicemi, které naše pohledy neodvratně privatizují. Obrazy uplynulého času jsou jak vysoce individualizované (založené na jedinečné každodenní praxi v minulosti i dnes), tak i odvozené od rozmanité skupinové zkušenosti, každopádně vždy odlišné či netotožné s jinými příběhy, a tedy s jinými akcenty současnosti. Každá podoba vzpomínání je svébytným střípkem v celkové mozaice pluralitní kolektivní paměti, která se vzpírá univerzálnímu přetlumočení. Pomyslná velká pravda o dějinách se kontinuálně znovuoobnovuje ve střetu malých parciálních interpretací minulosti. Ani ve vztahu ke komunismu zkrátka neexistuje cosi jako uzavřená, statická, normativně jednotná a marxleninskému výkladu ideově protikladná „paměť národa“

Mluvit o minulosti vždy znamená vstoupit do prostoru neohrazené paměťové plurality soupeřících vzpomínek, v němž se dílčí narativy konkurenčních reprezentací minulosti jednotlivců i „nositelských skupin“ diametrálně liší a uchovávají si specifickou rétoriku paměti.¹⁰ Každý jednotlivec/skupina „vypráví“ svůj originální předrevoluční příběh, svůj „dílčí komunismus“, často s patrným politickým nábojem. Společenské vědy razí pro tato propojení (parciálních) pamětí s politikou pojmy jako historické reprezentace, kultura/politika paměti či politika minulosti. Všechny tyto široké a nejednoznačné termíny vystihují složitost vztahování se k vlastní minulosti a politickou instrumentalizaci historických obrazů a stereotypů v transformující se společnosti (Kopeček 2007; Masłowski 2013).¹¹

Pro první postkomunistické období byla v celém středoevropském prostoru typická jedna ze specifických forem politiky paměti: absolutizace rozdílů mezi komunismem a demokracií, která se projevovala demonizací a morálním zavržením překonaného „totalitního nepřítele“ a idealizací přítomnosti, tj. normativní a institucionální superiority demokracie. V rovině veřejného

¹⁰ Typickou „nositelskou skupinou“ v postkomunistickém diskursu jsou bývalí političtí vězni, opačnou politickou instrumentalizaci historie naopak využívají třeba sympatizanti (post)komunistických stran (Kunštát 2013: 115-149). Cílem nositelských skupin (v našich realitách můžeme zmínit mnohé další, například disidenty, tzv. osmašedesátníky atd.) je dosáhnout toho, aby jejich specifická rekonstrukce minulosti dosáhla úroveň celospolečensky sdílené paměti. Právě kvůli pocitu výhradního vlastnictví „historické pravdy“ se mohou jednotlivé nositelské skupiny dostat do konfliktu (Oláh 2013: 736-737).

¹¹ Tomášek a Šubrt (2014: 93-94) pracují s odlišností konceptů *politiky dějin (minulosti)* a *politiky paměti*. Politika dějin obsahově odpovídá politice vyrovnání se s minulostí a ve středoevropském prostoru úzce souvisí s antikomunistickým resentimentem. *Politika dějin*, ve smyslu potřeby širšího celospolečenského vyrovnávání se s (komunistickou) minulostí, se přitom často dostává do konfliktu s *politikou paměti*, tj. snahou o prosazení dílčích historických pamětí nositelských skupin, jejichž místy aktivistický (někdy i politicky sponzorovaný) charakter bezprostředně souvisí s otázkou politizace identity.

diskurzu jsme byli svědky „zahlcení minulostí“: prakticky okamžitého radikálního odetnutí se od nedávných dějin.

Různé rétorické metamorfózy antikomunismu, které byly plodem přirozené snahy nového režimu o vlastní sebestvrzení, šmahem odsuzovaly celé čtyřicetiletí ve všech dimenzích a historii měly sklon vysvětlovat z „manichejského“ hlediska: Politická legitimita demokratického řádu silně odkazovala na opozici vůči nelegitimitě a zločinnosti toho předchozího (Vašíček – Mayerová 2008; Mayerová 2009; Gjuričová – Kopeček 2011).¹² Tato původně závazná paměť, ona normativní integrita historického konsensu opírající se o čitelné oddělení minulého zla od současného (a budoucího) liberálně demokratického ideálu, byla záhy, nejpozději koncem devadesátých let, vystřídána tendencemi právě opačnými – ruku v ruce s prohlubující se kritikou defektů demokracie nastoupila určitá rehabilitace minulosti.

Podle Petra Pitharta (2009: 26) se „čím dál tím víc prosazovaly praktiky a postoje z dob normalizace. Tato rezidua jsou patrná všude, sociologická šetření nevyjímaje.“ Éra revoluční euforie první poloviny 90. let, která se nesla ve znamení *naivního a idealistického demokratismu*, byla vystřídána fází společenské deprese a *kritického a nespokojeného demokratismu počátku 21. století* (Linek 2010: 14) Na tomto pozadí je třeba rozumět fenoménu nostalgie, ať už ji definujeme jako stesk po ztracené jistotě a zdánlivé jednoduchosti života v paternalismu pozdního státního socialismu, anebo jako pouhý neškodný nostalgický sentiment, pozitivně zabarvený vztah k některým předmětům, kulturním fenoménům či konzumním produktům (Kopeček 2007: 16-18).

V médiích, na odborných fórech i v občanské každodennosti debaty o povaze komunismu postupně vyústily až v rozšíření jakéhosi „konsensu pochopení“, spočívajícího v bagatelizaci či soucitném zamlžení některých neoddiskutovatelně stinných stránek režimu (a jeho fundamentálně represivního rázu). Normalizační minulost politických aktérů přestala představovat nepřekonatelné stigma, nereformovaná komunistická strana postupně šla k široké společenské a politické rehabilitaci a nostalgická módní vlna ovládla hlavní proud literatury, filmu i seriálových příběhů.¹³

Individuální vzpomínky mají povahu nejen nehistorickou (ve smyslu katedrové historie), ale částečně i antihistorickou, zjednodušující. Mluvíme o dramaticky protikladných nástrojích vzpomínání, jejichž nedostatečné rozli-

¹² V roce 1993 byl v ČR komunistický režim právně kodifikován jako *protiprávní, zločinný, nelegitímní a zavrženíhodný*. Šlo jeden z výrazů formování nové kolektivní (kontra)identity, ke kterému dochází po každém dramatickém systémovém zvratu: Minulost je rekonstruována tak, aby byla zbavena své normativní síly, a autorizace přítomnosti je vystavěna na budoucích nadějích (Příbáň 2008: 290).

¹³ Popkulturní odlesky normalizace (třeba adorace tehdejších hvězd hudebního showbyznysu) se přetavily téměř v univerzální kánon a staly se pevnou součástí kolektivního podvědomí. Přirozeně ne vždy jsou nejrůznější retro odkazy projevem nějaké rehabilitace komunismu. V mladší generaci třicátníků a čtyřicátníků máme např. ve vztahu ke kinematografii či hudbě co do činění spíše s ironickým odstupem od propagandistických obsahů.

šování podněcuje mnohá nedorozumění a veřejné konflikty: o *historii* coby odborně fundovaném, vědeckém historickém vědomí (resp. jeho normativní učebnicové podoby) a *paměti*, nevědecké, privátní verzi minulosti.¹⁴

V individuální paměti se vesměs nestřetávají morálně projektované, vzájemně přísně antagonistické binární principy typu svoboda versus útlak, totalita/demokracie, spravedlnost/nespravedlnost. Autobiografická zrcadlení současných protagonistů rozrušují politicky korektní dobové interpretace nebo přímo popírají perspektivu „totalitní“ éry jako homogenního celku, navíc jakoby se vymykajícího z „národních dějin“. Dílčí paměti komunismu (a jejich kolektivní agregáty v podobě *nehistorického* veřejného mínění) „nemluví“ ostře dualistickým jazykem. Nekopírují *dichotomický narativ* a zřetelně erodují šablonovité vysvětlování historie jako kontinuálního, všeobjímajícího teroru, resp. koncepci dějin postavenou na představě brutální moci, jež utlačovala fakticky či jen potenciálně odporující a strachem paralyzovanou společnost.

Historické vědomí nemalých výseků pamětnické populace je příkrrou polemikou s proklamativním výkladem předlistopadového světa, zdůrazňujícího jen temné stránky, represálie a prožitá utrpení. S tendencí zaměřovat jen jeden rozměr minulosti za celek. Často zde neodhalíme žádnou tragiku, zničené životy, ekonomický a sociální marasmus, všeprostupující bezmoc a rezignaci. V kontrastu s tím mnozí exponují i zcela jiná témata, která nelze organicky začlenit do příběhu o „komunistickém zlu“, ale která jsou svědectvím o jejich jedinečné všednodenní existenci, osobní výpovědi, jíž režimní kontext tvoří pouze elementární vnější rámec.

Dějiny socialismu nelze ztotožnit s „příběhem bezpráví“ a na tomto redukativním základě konstruovat patřičně plastický obraz doby. Ani sebepresivnější režim nedokáže zcela znehodnotit obyčejné lidské životy. Před většinu lidí s běžnými osudy obvykle - vlastně lze říci, že téměř nikdy - nestavěl dilemata života a smrti, ale spíše rutinní každodennosti, která nezřídka probíhala relativně nezávisle na režimu. „Diktatura strany“ se vyvíjela, nebyla po celou dobu neměnným monolitem a v žádném okamžiku nebyla věcí jen „těch nahoře“. Rozsáhlá část populace zažívala v zásadě poklidné, nijak převratné časy, rámované rodinným životem a velkorysým volným časem, stráveným s kolegy nebo věnovaným koníčkům. Uzavírala se manželství a plodily děti, užívalo se dovolených, mnozí měli důvody být alespoň někdy (třeba i mnohokrát) jednoduše šťastní.

Ve chvíli dějinného zlomu nezmizeli aparátčící ani řadoví držitelé stranických „pracovních knížek“ a především široké sociální třídy, které si užívaly

¹⁴ Paměť pracuje spíše s individuální vzpomínkou, realitou malých osobních dějin a tyto pak (ne vždy a ne u každého) zařazuje do sumy jistých vědomostí a faktů. Formální historiografické porozumění poskytuje institucionalizované výklady vnějšího pozorovatele: Předpokládá strukturované distancované postoje a schopnost akceptovat komplexnost, víceznačnost a kontextuální rámec. Kategorizuje a organizuje minulost do formativních univerzálních příběhů. Zkoumá „velké dějiny“, metapříběh na úrovni nadosobních procesů, v němž systematika a metodologie vědní disciplíny zpracovává paměť do „objektivního“ vyprávění.

demokratizace materiálního a kulturního konzumu. Tedy dřívější proletariát či obecněji lidové vrstvy, které komunistická moc systematicky povznášela po stratifikační vertikále. Jakkoliv byl „dobrý život“ jedněm umožněn a jiným upírán, přinejmenším z hlediska nižších společenských tříd byla *cesta do otroctví* často lemována objektivním sociálním progresem. Různé formy státního násilí sice jsou s roky 1948-1989 bytostně spjaty, ale namísto podobného svorníku bychom očima pamětníků mohli dosadit i jiné verze komunismu, třeba svět sociálních jistot, klid, řád, spravedlnost, pocit bezpečí, perspektivu, mládí, rodinnou pohodu či záruku zaměstnanosti. Pro mnohé to byla namnoze léta standardně plynoucího života a ekonomického vzestupu (například právě pro „dělnickou třídu“), politiku a soukromí striktně oddělili a o nic veřejného se nestarali.

Reflexe československého komunismu a systémové změny

Rok 1989 je prvořadou „událostí vzpomínání“, jejímž prostřednictvím si členové národní kolektivity připomínají společnou minulost (Szaló – Hamar 2006: 124). Sametová revoluce, jakkoliv je pouhým symbolickým přelomem, se stala úběžníkem, k němuž se pamětníci vztahují a který si vydobyl reputaci kardinálního předělu. Leccos se posunulo do odlišných dimenzí, někdy i ty nejzákladnější obrysy lidského života. Listopad je jedním z center dějinné paměti a jako takový je naší nejbytostnější současností, neboť ji v praktickém slova smyslu, právně, psychologicky i politicky zakládá. Ačkoliv posttransformační vývoj nezadržitelně šel k diferenciaci politických hledisek, samotný okamžik změny, „bod nula“, je dlouhodobě vnímán většinou veřejnosti spíše pozitivně.

To potvrzuje i úhrnný pohled pamětníků, mezi nimiž navzdory nezanedbatelným odlišnostem v rámci vymezených segmentů celkově převládá spíše pozitivní pohled na polistopadovou realitu a negativní na komunistickou minulost. Velmi obecné shrnutí názorů v jednotlivých sledovaných dimenzích můžeme načrtnout následovně:

Zlomové historické události (epochy) a politické osobnosti:

- Vrcholným obdobím československých dějin je pro třetinu respondentů první republika, další třetina vyzdvihuje rok 1989 a porevoluční období.
- Únor 1948, okupaci 1968 i normalizaci hodnotí většina záporně. Pražské jaro a Chartu 77 vnímá mírně nadpoloviční většina pozitivně. Nevyhraněný názor mají respondenti perestrojkové období.
- Jednoznačně pozitivně je hodnocen Tomáš G. Masaryk, kladné hodnocení převažuje také u Alexandera Dubčeka, Edvarda Beneše a Václava Havla, zřetelně negativně jsou naopak vnímáni Miloš Jakeš, Klement Gottwald i Gustáv Husák.

Předlistopadová každodennost:

- S názorem, že komunismus měl dobré i špatné stránky, souhlasí dvě třetiny respondentů a dobře shrnuje i další postoje.
- Většina souhlasí s tím, že společenská podpora režimu byla jen předstíranou a vynucenou poslušností a že v soukromí ho sami kritizovali.
- Většina je také přesvědčena, že režim zasahoval i do privátní sféry, ale současně, že tento soukromý život byl pohodlný a hmotně zajištěný, že v zásadě prožívali dobré časy a poklidnou rodinnou existenci, naplněnou volným časem, stráveným s přáteli nebo věnovaným zálibám.
- S tvrzením, že režim měl zločinnou podstatu, souhlasí jen mírná většina a jen tři z deseti respondentů si s komunismem spojují pocit křivdy a zkaženého života.

Politické systémy v historické perspektivě: Minulost vs. současnost

- Politický systém 70. a 80. let hodnotí dvě třetiny jako špatný. Současný politický systém je „dobrý“ jen podle necelé poloviny dotázaných (a podobný podíl ho hodnotí jako „špatný“). Pro návrat ke „komunistickému způsobu vlády“ se vyslovila jen osmina vzorku.
- Téměř tři čtvrtiny se domnívají, že změna režimu v roce 1989 „stála za to“. Většina se také domnívá, že poměry jsou dnes lepší (nebo alespoň „tak napůl“) a že se celkově žije lépe, zejména pokud jde o svobody v nejrůznějších rozměrech.

„Vyrovnání se s minulostí“:

- O relativně širokou podporu se opírá pouze restituce drobného rodinného majetku (v případě restituce rozsáhlých majetků převažují ti, kteří je za spravedlivé nepovažují).
- Lustrační zákon považuje za spravedlivý jen polovina respondentů, pětina by i bývalým exponentům režimu přiznala právo na vykonávání funkcí v současnosti.
- Zákaz KSČ po roce 1989 by podpořily jen dvě pětiny respondentů.

Na dvou typech faktorových analýz si můžeme ilustrovat základní determinanty diferenciací, které velmi demonstrativně poukazují na tematické pozadí nostalgie, resp. distance od minulého režimu.

Faktorová analýza výroků o *komunistické každodennosti* ukazuje čtyři faktory, které lze podle převažujícího sentimentu pojmenovat jako „útlak“, „pohodlí“, „ambice“ a „kontinuita“. Faktor „útlak“ zahrnuje výroky o zločinné podstatě režimu, který symbolizuje nespravedlnost, zásahy do soukromí, pocit křivdy a zkaženého života, vynucenou poslušnost a podporu jen ze strany členů KSČ. Faktor „pohodlí“ vyzdvihuje poklidný a hmotně zajištěný život, volný čas a velkou kupní sílu. Faktor „ambice“ charakterizují výroky, které odkazují k přímému zapojení do režimních struktur – lidé jako já režim podporovali,

zasloužili se o jeho trvání a mohli díky němu uplatnit své ambice a stoupat po společenském žebříčku. Faktor „kontinuita“ tvoří zejména názor, že většina lidí se dnes v soukromí i práci chová stejně jako před rokem 1989, a také, že se režim až do konce opíral o širokou podporu a zhroutil se v důsledku vlastního hospodářského rozvratu, nikoli revoluce.

Tabulka č. 1: **Faktorová analýza: výroky o povaze režimu**

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
Zásahy do soukromého a rodinného života	0,783			
Silou vynucovaná poslušnost	0,777			
Zločinná podstata	0,777			
Kritika režimu v soukromí	0,769			
Nespravedlnost a politický útlak	0,742			
Pocit křivdy a zkaženého života	0,667		0,329	
Podpora jen navenek	0,661	0,320		
Výhradní zodpovědnost členů KSČ	0,442			0,441
Dobré časy a poklidný rodinný život		0,733	0,307	
Pohodlný, hmotně zajištěný život		0,714		
Režim měl dobré i špatné stránky		0,693		0,319
Více volného času		0,654	0,370	
Revoluce byla připraveným převratem		0,514		0,432
Možnost koupit si cokoliv		0,495	0,466	
I já jsem se zasloužil(a) o trvání režimu			0,766	
Lidé jako já režim podporovali			0,730	
Možnost uplatnit osobní ambice a stoupat na společenském žebříčku		0,389	0,637	
Většina se v soukromém i pracovním životě chová stejně				0,584
Režim se až do konce opíral o širokou podporu			0,313	0,570
Režim se zhroutil v důsledku hospodářského rozvratu	0,451			0,540

Pozn.: Faktorová analýza: *Metoda hlavních komponent*. Rotace: *Varimax with Kaiser Normalization*. Podíly vysvětlené variance: 57,36 %.

Zdroj: Výzkum *Paměti komunismu*.

Faktorová analýza zlepšení/zhoršení kvality života ve zkoumaných oblastech vymezuje dva jasné faktory. První má těžiště v existenčních aspektech (sociální jistoty, pocit bezpečí, životní úroveň, zabezpečení ve stáří, soukromá osobní pohoda a mezilidské vztahy), druhý v občanských svobodách (volnost projevu, přístup k informacím, kultuře, cestování, možnost svobodně žít, ovlivňovat politiku i život v bydlišti). Zatímco tedy někteří respondenti (jak nám ukáže následující segmentace) posuzují kvalitativní změny především podle

individualizované sociální dimenze, pro jiné je důležitá spíše společenská perspektiva, změna v oblasti občanské seberealizace.

Tabulka č. 2: **Faktorová analýza: srovnání situace před a po listopadu**

	Faktor 1	Faktor 2
sociální jistoty	0,824	
pocit bezpečí	0,779	
zabezpečení ve stáří	0,760	
mezilidské vztahy	0,742	
osobní pohoda	0,701	0,432
život celkově	0,676	0,493
soukromý život	0,655	0,440
životní úroveň	0,620	0,569
péče o zdraví	0,572	0,419
volný čas	0,568	0,415
pracovní uplatnění	0,567	0,367
osobní perspektiva	0,566	0,512
společenské postavení	0,516	0,473
přístup k informacím		0,822
cestování		0,789
možnost říkat své názory		0,761
možnost ovlivňovat politiku		0,710
svobodný život	0,431	0,709
možnost ovlivňovat život v místě bydliště	0,319	0,661
přístup ke kultuře	0,353	0,634

Pozn.: Faktorová analýza: *Metoda hlavních komponent*. Rotace: *Varimax with Kaiser Normalization*. Podíl vysvětlené variance: 60,55 %.

Zdroj: Výzkum *Paměti komunismu*.

Segmentace pamětnické populace

Metodou clusterové *Two Step* analýzy jsme dospěli k optimální variantě pěti hlavních segmentů.¹⁵ Dva se hlásí k více či méně prodemokratickým názorům v kombinaci s relativně vysokou mírou kritičnosti k předlistopadové éře, pro další dva je naopak typická distance od demokratického uspořádání (či dokonce antisystémové postoje) a zároveň relativně silná nostalgie směrem k minulosti.

¹⁵ K vymezení kategorií byly v rámci této pokročilé segmentační metody vybrány profilové proměnné (tzv. *golden questions*), které podle předpokladů odlišují různé skupiny pamětníků. Šlo o otázky mapující postoje ke komunistické historii v kombinaci s dotazy, které měřily pro- či proti- demokratickou afiliaci, evaluaci současného veřejného života a politicko-ideologickou orientaci. Byl přitom zvolen takový počet segmentů, který co nejlépe odlišuje skupiny respondentů při zachování dostatečné velikosti každého segmentu. Test spolehlivosti (*Cronbachova alfa*) „historických“ proměnných: 0,921.

Zbývající pátý (a nejmenší) segment jeví výrazně menší zájem o politiku i dějiny.

1. VÍTĚZOVÉ (21,4% celkového vzorku)

Jednoznační příznivci transformace. Zásadní zlepšení vidí prakticky ve všech aspektech. Nemají nejmenších pochyb, že společenská změna stála za to a že se jim po revoluci daří lépe – oproti ostatním zejména v dimenzi životní úrovně, pracovního a společenského uplatnění, pocitu osobní pohody a perspektivy i života celkově. Po systémovém přechodu zároveň oceňují nejen větší osobní svobody, ale také možnost ovlivňovat politický život. Nejvíce věří ve smyslnost politické volby – strany dobře reprezentují jejich názory, vláda se o postoje lidí zajímá a záleží na tom, kdo je u moci a jaký režim panuje.

Nejreligióznější a nejvzdělanější segment s nejvyšším podílem vysokoškolačů i lidí s maturitou (toto zázemí měli již před revolucí, vyrůstali v nadprůměrně vzdělaných rodinách). Nejčastěji ze všech žijí v manželství a v domácnostech s minimálně dvěma ekonomicky aktivními členy. Mají nejvyšší příjmy a také subjektivně hodnotí svou životní úroveň nejlépe. Nejvíce řadí sami sebe i svou rodinu a přátele ke střední nebo vyšší střední třídě. Častěji než ostatní pracují na vyšších pozicích, případně jako podnikatelé/OSVČ a již v roce 1989 nadprůměrně často zastávali vyšší pozice či alespoň pozice řadových úředníků.

O politiku se silně zajímají a pravidelně se účastní voleb, u kterých většinou hlasují pro pravicové či středové strany, naopak nadprůměrné antipatie pociťují k levici a antisystémovým stranám. Intenzivně sledují zpravodajství a diskutují o politice s rodinou a přáteli. Jsou nadstandardně občansky angažovaní (již před r. 1989 byli častěji členy zájmových sdružení a naopak méně často držiteli stranické legitimace).

Na ideologické škále se subjektivně výrazně nejčastěji řadí k pravici (jde o jediný segment, kde se k pravici hlásí většina). Zřetelně negativněji hodnotí socialismus, komunismus i diktaturu (a také vládu silného vůdce), pozitivněji demokracii a kapitalismus. V jejich hodnotovém žebříčku zauímají první pozice svoboda a demokracie, naopak rovnost řadí polovina až na poslední místo. Hlásí se výrazně častěji k liberálnímu, konzervativnímu a křesťansko-demokratickému názoru (podobně jako jejich rodiče i partneři).

Do budoucna pohlíží s největším optimismem a jsou podstatně spokojenější se všemi oblastmi života v ČR od soukromých po veřejné – oproti ostatním hlavně pokud jde o životní úroveň, členství v EU a NATO, ale také sociální jistoty, dodržování lidských práv a fungování demokracie. Zřetelně se staví proti přerozdělování, státnímu ochranářství i zásahům do ekonomiky ve prospěch soukromého vlastnictví, osobních svobod a také prohloubení evropské integrace.

Ke komunistickému režimu mají vyhraněně negativní vztah. Záporně hodnotí Únor 48, okupaci 68, normalizaci a také Gottwalda, Husáka i Jakeše. Naopak evidentně pozitivně Pražské jaro, Chartu 77, Masaryka, Dubčka a Havla.¹⁶ Hlásí se k tradici první republiky a období po roce 1989 – obě nadprůměrně považují za vrcholná období moderních dějin. Většina z nich komunismus zcela zavrhuje a nepřiznává mu bezmála jakákoliv pozitiva. Odmítá ho relativizovat tím, že měl dobré i špatné stránky (čímž se nejvíce liší od *Centristů*). Podstatně více než ostatní si ho asociují s útlakem, zmařenými životy, zásahy do soukromí a zločinnou podstatou. Nespojují si s ním ani pocit větší kupní síly, spokojeného a hmotně zajištěného života nebo možnost uplatnit osobní ambice. Symbolizuje jim nespravedlnost, vynucování poslušnosti silou a v soukromí ho sami kritizovali. Drtivá většina si také myslí, že KSČ měla být po roce 89 zakázána a že bývalí vysocí komunističtí funkcionáři by neměli zastávat veřejné funkce. V souladu s tím jako jediní většinově podporují všechny právní akty, které měly sloužit k „vyrovnání se s minulostí“ (restituce, lustrace atd.).

2. *CENTRISTI* (37,6%)

Největší segment zahrnující v širším smyslu střední střídu. Z hlediska základních sociodemografických ukazatelů v zásadě kopíruje sociální strukturu pamětníků. Od průměru je nejvíce odlišuje, že mají častěji vzdělání s maturitou a sami sebe hojněji řadí do nižší střední nebo střední třídy. Svoji životní úroveň hodnotí mírně častěji jako dobrou a mají v zásadě průměrné příjmy. Typicky pracují na pozici nižšího nebo vyššího odborného zaměstnance, řadového úředníka nebo provozního pracovníka ve službách a obchodě.

Jejich názory na společenskou změnu jsou poměrně jasně vytříbené. S *Vítězi* sdílí pozitivní hodnocení revoluce a polistopadového vývoje (i budoucnosti) i negativní hodnocení komunismu. Častěji se domnívají, že režim zasahoval i do soukromého života a přežíval díky vynucené poslušnosti a podpoře projevované jen navenek. A také že měl zločinnou podstatu a je symbolem nespravedlnosti a útlu. V menší míře režim sami podporovali a také měli před revolucí menší kupní sílu než ostatní. Gottwalda, Husáka i Jakeše hodnotí mírně negativněji než další segmenty, naopak Beneše, Masaryka a Havla mírně pozitivněji. Jako vrcholná období dějin označují mírně častěji Pražské jaro a rok 1989. Nadprůměrně souhlasí s názorem, že KSČ měla být zakázána a že bývalí činovníci by neměli zastávat veřejné funkce. Mírně vyšší podporu vyjadřují „retribučním“ rozhodnutím po listopadu.

Většinově jsou přesvědčeni, že listopadová změna stála za to a že poměry jsou dnes lepší (i když asi třetina z nich si myslí, že se zlepšily jen napůl). I jim

¹⁶ Vnímání Václava Havla segmenty mimořádně silně polarizuje. Totéž platí pro Chartu 77: u *Nostalgiků* a *Poražených* převládá její záporné hodnocení (a také daleko méně než *Vítězové* a *Centristi* oceňují Pražské jaro).

osobně se daří lépe, zejména pokud jde o životní úroveň, soukromý život, osobní pohodu, možnost svobodně žít, cestovat, otevřeně říkat své názory a přístup k informacím a ke kultuře. Pozitivní posuny tedy oceňují zejména v rovině osobních svobod, méně (oproti *Vítězům*) v politické participaci a sociálním zajištění. Souhlasí také s tím, že většina lidí se v soukromém i pracovním životě dnes chová stejně jako před rokem 1989.

Méně jasné jsou jejich současné politické preference. Rozhodně nepatří mezi zastánce pravice, cítí se být někde ve středu, případně mírně doleva. Jejich politická participace a zájem o politiku jsou průměrné. Nemají příliš silnou identifikaci s politickými stranami. Ačkoli se obecně méně často hlásí k levici, nadprůměrné sympatie pocítují zejména k hnutí ANO a ČSSD, které také více nadstandardně podporují ve volbách. Jejich obecný politický postoj (i postoj jejich rodičů a partnerů) nejlépe vyjadřuje sociálnědemokratický názor. Na první místo hodnotového žebříčku kladou častěji demokracii (také ji hojněji než ostatní považují za lepší systém vlády než jiný), méně často spravedlnost.

Nejčastěji mají pocit, že se současná společnost ubírá dobrým směrem a do budoucnosti pohlíží s mírným optimismem. Jejich spokojenost se všemi oblastmi života je mírně nadprůměrná a většinově podporují prozápadní směřování. Na politické strany však mají o dost méně pozitivní názor – zhrsta jsou přesvědčeni, že „tradiční“ strany vzniklé po roce 1989 ztratily důvěryhodnost.

3. NOSTALGICI (23,4%)

Segment reprezentuje lidi obrácené do minulosti, kteří podstatnou část ekonomicky aktivního života prožili před revolucí, často byli i osobně zapojeni do režimních struktur a nostalgicky vzpomínají na staré dobré časy. Přesto nemají daleko k subjektivnímu pocitu relativního blahobytu: polovina hodnotí svoji životní úroveň jako „ani dobrou, ani špatnou“. Přišli však o osobní perspektivu, pracovní uplatnění, společenské postavení i kupní sílu. Častěji volají po návratu ke starým pořádkům včetně ochránářské role státu. Východisko z deziluze nachází nejen u KSČM a ČSSD, ale především u hnutí ANO, jemuž vyjadřují vůbec největší sympatie, naopak všechny středové a pravostředové strany jsou jim vzdálenější. Patří mezi poměrně disciplinované voliče. Podobně jako jejich rodiče a partneři se nejsilněji hlásí k levici a zároveň nejlépe hodnotí socialismus i komunismus, naopak hůře než ostatní kapitalismus i demokracii (a také Václava Havla).

Nostalgici jsou nejstarším segmentem (s výrazným zastoupením lidí ve věku 70+) s nejvyšším podílem nepracujících důchodců. Žijí v nejmenších a vesměs ekonomicky neaktivních domácnostech (1-2členných). Sami sebe (i svou rodinu a přátele) nadprůměrně vidí jako příslušníky dělnické nebo nižší

třídy (ačkoli ne v takové míře jako *Poražení*). Tomu odpovídá i to, že mají druhé nejnižší příjmy.

Do budoucnosti se dívají spíše s pesimismem a jejich spokojenost se všemi oblastmi života je podprůměrná (např. včetně integrace do západních struktur). Jsou nejvíce nespokojeni s korupcí. V různých podobách se přiklání k silnější roli státu – častěji zastávají názor, že autoritarismus nebo diktatura mohou být lepší než demokracie (čtvrtina upřednostňuje vládu silného vůdce), že stát má nést hlavní náklady na zdravotní péči a vzdělávání, má se aktivně zasazovat o snížení rozdílů v příjmech a o to, aby pracovat mohl každý, kdo chce. Nejvíce ze všech by navýšili veřejné výdaje do starobních důchodů. Častěji se také staví za přerozdělování bohatství a omezení soukromého vlastnictví. Na první místo hodnotového žebříčku častěji kladou spravedlnost a rovnost, méně často svobodu.

Mají nejmenší pocit politické kompetence – nejméně věří, že by se jim ve veřejné funkci mohlo dařit stejně dobře jako jiným (čímž se výrazně liší od *Poražených*, se kterým jinak sdílí řadu antisystémových nebo protidemokratických postojů). Staví se do role těch, kteří nerozumí politickým problémům a na které vláda nemyslí - a je tedy vlastně jedno, jaký režim existuje.

K minulému režimu mají po všech stránkách nadstandardně pozitivní vztah (avšak u *Poražených* je ještě patrnější). Nejčastěji ze všech byli členy KSČ (to platí i pro jejich blízké), i dalších režimních organizací (ROH, Svazarmu, organizací mládeže, SČSP). Spolu s *Poraženými* nejpozitivněji hodnotí Únor 1948 a také Klementa Gottwalda. Třem čtvrtinám z nich se před listopadem dařilo lépe. Oceňují, že měli možnost stoupat na společenském žebříčku, mohli si cokoli koupit a lidé měli celkově pohodlnější a hmotně zajištěný život. Většina režim nekritizovala ani v soukromí a s menší četností si s ním spojují všechny negativní výroky – že přežíval jen díky vynucené poslušnosti, že jeho povaha byla zločinná, zasahoval do soukromého i rodinného života, že za něj jsou zodpovědní jen tehdejší straníci nebo že by si odnesli pocit křivdy a zkaženého života.

60 % z nich si myslí, že společenská změna nestála za to (vs. 28 % v celkovém vzorku). Mírná většina přiznává, že mají lepší přístup k informacím a větší možnost cestovat, ale v ostatních oblastech žádné zlepšení nevidí (spíše naopak), zejména pokud jde o životní úroveň: přišli o pocit sociální jistoty, zabezpečení ve stáří, možnosti pracovního uplatnění a zhoršení vidí i v mezilidských vztazích. Výrazná většina odmítá případný zákaz KSČ a také v podstatně menší míře považují transformační právní akty za spravedlivé. Naopak nejvíce sdílí názor, že někdejší komunističtí funkcionáři by nadále mohli zastávat veřejné funkce.

4. PORAŽENÍ (10,4%)

Pro *Poražené* je typická hluboká společenská frustrace a antisystémové postoje. Vnímají největší deziluzi z polistopadového vývoje, která se často propojuje s pocitem nespokojenosti z osobního života. Jejich zájem o politiku je podprůměrný a patří spíše mezi méně disciplinované voliče. Méně konzumují politické zpravodajství v tradičních médiích, nicméně nejčastěji sledují dění na sociálních sítích.

Typickým *Poraženým* je člověk vstupující do důchodového věku. Jde o jeden ze dvou segmentů s nejnižším vzděláním (jen čtvrtina dosáhla alespoň maturity). Častěji žijí bez stálého partnera/ky a také u nich najdeme nejvyšší podíl rozvedených. Mají nejnižší příjmy a také subjektivně hodnotí nejhůře vlastní životní úroveň. Sami sebe i svou rodinu a nejbližší přátele vidí jako příslušníky dělnické nebo nižší třídy a společně s *Ignoranty* také pochází z rodin s nejnižším vzděláním. Mezi *Poraženými* najdeme vyšší podíl ekonomicky neaktivních mimo důchodce (tj. především nezaměstnaných a lidí v domácnosti) a zaměstnanců na podřízených pozicích (zejména manuálních pracovníků).

Mají nejbliže ze všech k podpoře autoritářského režimu. Demokracii a kapitalismu udělují nejhorší „známky“, naopak nejlépe hodnotí komunismus (dokonce ještě o něco lépe než *Nostalgici*, kteří mají blíže k socialismu). Častěji zastávají komunistický a socialistický světonázor. Na první místa hodnotového žebříčku umisťují spravedlnost a řád, výrazně méně svobodu a demokracii. Sami sebe řadí spíše k levici. Vyjadřují největší antipatie nejen vůči středovým a pravicovým stranám, ale také k ČSSD a ANO. Jejich protestní hlasy nejčastěji sbírají strany, ke kterým mají nejbliže: KSČM (i když ne tolik jako *Nostalgici*) a především SPD.

Současnost i budoucnost hodnotí ve všech oblastech s maximálním pesimismem. Drtivá většina deklaruje, že se společnost vyvíjí špatným směrem. Nespokojenost vyjadřují zejména s ekonomickým a sociálním rozvojem (fungování hospodářství, sociální jistoty, nezaměstnanost, životní úroveň), zahraniční politikou (členství v EU a NATO), ale také stavem právního státu a fungování demokracie (dodržování lidských práv, bezpečnost občanů, možnost účasti občanů na rozhodování o věcech veřejných). Vyslovují se pro omezení migrace a evropské integrace. Zlepšení vidí výrazně méně než ostatní v možnosti svobodně žít a otevřeně říkat své názory.

Jednoznačně podporují silnou roli státu. Přiklánějí se k přerozdělování bohatství od majetnějších k chudším, omezení soukromého vlastnictví a navýšení veřejných výdajů pro nezaměstnané a do sociálních dávek. Nejsilněji zastávají názor, že boj s nezaměstnaností má být prioritou hospodářské politiky a že stát musí často zasahovat do ekonomiky. Rozčarování se projektuje i do názorů, že vítězové voleb nic nezmění, že zvolení politici rychle ztrácí

kontakt s občany, zajímají se pouze o získání hlasů a že tzv. tradiční strany ztratily důvěryhodnost. Současně vykazují nejvyšší sebedůvěru z hlediska vlastních politických kompetencí – považují se za dostatečně kvalifikované k účasti v politice (resp. k výkonu veřejných funkcí).

Oproti ostatním je charakterizuje výrazně pozitivnější postoj ke komunismu a silná skepse k polistopadovému vývoji. Na rozdíl od *Nostalgiků* však nejde ani tolik o stesk po „zlatých časech“, ale o jednoznačně antisystémové naladění. Nejčastěji si myslí, že bychom se měli vrátit ke komunistické vládě a jako jediní se také masově přiklání (bezmála polovina z nich) k autoritářské vládě silného vůdce (najdou se mezi nimi dokonce i zastánci sovětské okupace, není jich mnoho, ale jde o jediný segment, který se tímto vymyká). Všechny dotazované osobnosti předlistopadové politiky (Gottwalda, Husáka, Jakeše) hodnotí (spolu s *Nostalgiky*) pozitivněji než ostatní a naopak negativněji nejen Havla, ale i Beneše a Masaryka.

Téměř všichni *Poražení* (mnohem více než *Nostalgici*) zastávají názor, že změna v roce 89 nestála za to a že se jim před ní žilo lépe. Častěji si také myslí, že před revolucí byly celkově poměry lepší. A jim osobně se dnes daří ve všech dílčích oblastech výrazně hůře – zejména pokud jde o životní úroveň, pracovní uplatnění, zabezpečení ve stáří. Přišli také o pocit bezpečí a osobní perspektivy.

Jen málo si v souvislosti s komunismem vybavují negativní konsekvence (nespravedlnost, zločinná podstata apod.) a naopak častěji podporují všechny pozitivní aspekty (lidé zažívali klidné časy, vedli pohodlný hmotně zajištěný rodinný život, mohli si cokoli koupit, měli více volného času, mohli uplatnit osobní ambice). V nejvyšší míře se hlásí k tomu, že režim sami podporovali a zasloužili se o něj a také, že se až do konce opíral o širokou podporu. Nadprůměrně se vyslovují pro to, aby bývalí funkcionáři mohli i dnes vykonávat funkce, a zároveň podporují rozhodnutí nezakázat po roce 1989 KSČ. Sametovou revoluci nejvíce chápou jako konspiraci, předem připravený převrat malé skupiny disidentů, který sloužil spíše k instalaci kapitalismu než demokracie. A všechna právní rozhodnutí po listopadu považují většinově (a častěji než ostatní) za nespravedlivá.

5. IGNORANTI (7,3%)

Nejvíce „ženský“, nejmladší, nejméně religiózní a spolu s *Poraženými* nejméně vzdělaný segment (a také z rodin s nejnižším vzděláním), který zahrnuje dominantně nižší společenské vrstvy. Typicky pochází z domácností se 3-4 členy a s nezaopatřenými dětmi (které mají vůbec nejčastěji), ale najdeme zde také vyšší podíl svobodných a lidí bez stálého partnera/ky. Sami sebe nadprůměrně považují za příslušníky dělnické nebo nižší třídy. Častěji pracují na podřízených nekvalifikovaných pozicích. Subjektivně se však nemají zcela

špatně – podobně jako u *Nostalgiků* asi polovina z nich hodnotí svoji životní úroveň jako „ani dobrou, ani špatnou“.

Rok 1989 pro ně neznamenal v podstatě žádnou změnu v životních perspektivách. Předrevoluční období prožila většina relativně mladá, ještě před zapojením do pracovního procesu – vesměs jako studenti, na mateřské dovolené nebo nezaměstnaní, a proto s ním nemají tolik spojený stesk po sociálních jistotách (jako *Nostalgici* a *Poražení*), ale ani nespravedlnost a zásahy do soukromí (jako *Centristi* a *Vítězové*). Distanci od velké politiky si udržovali pravděpodobně už před revolucí a nejinak je tomu v současnosti. Mají pocit, že politika nemá na jejich běžný život žádný vliv. Zřejmě i proto nezřídka patří mezi notorické nevolice (dva pětiny z nich nešly po roce 1989 k volbám ani jednou!). Politické názory mají velmi neukotvené, necítí být blízko k žádné straně, nehlásí se k levici ani pravici a nedokáží ani zvolit, ke kterému ze základních politických názorů inklinují.

Na budoucnost pohlíží spíše s pesimismem a častěji si myslí, že se svět vyvíjí špatným směrem. Nedovedou se vyjádřit k řadě politických i historických otázek a výrazně častěji se hlásí k názoru, že je jedno, koho lidé zvolí, kdo je u moci a jaký režim existuje. Určitě však nepatří mezi zastánce demokracie, kterou hodnotí hůře než průměr (a méně často deklarují, že jde o nejlepší způsob vlády). Mállokdy také dokážou vyjádřit ne/spokojenost s různými oblastmi života, nebo nevidí žádné zlepšení: s dílčí výjimkou otázky přerozdělování, kdy častěji (podobně jako *Poražení*) uvádí, že veřejné výdaje by se měly navýšit do podpory nezaměstnaných a sociálních dávek. Na první místo hodnotového žebříčku standardně kladou spravedlnost. Ačkoliv u nich mírně převažuje pozitivní hodnocení změny v roce 89, porevoluční vývoj rozhodně nehodnotí zásadně pozitivně. Jejich dominantní postoj spočívá v přesvědčení, že společenské poměry jsou dnes zhruba stejné.

Závěrem

Prezentované výsledky naznačují, na jakých základech historického vědomí se ustavují a udržují pestré politické identity, jakou roli zde hrají dějiny a vztah k minulosti a jakým způsobem je pamětnická veřejnost, jejíž výpovědi o minulém jsou (přesně v duchu *halbwachsovských* teoretických konceptů a formulovaných hypotéz) zároveň reflexí současného, *rozdělena minulostí* (Gjuričová – Kopeček 2011).

Aktuální hodnotová pozice jednotlivce je na pozadí specifických obrazů (komunistické) minulosti úzce svázána s jeho historickým vědomím. A naopak: určité chápání minulosti předjímá a dost možná i utvrzuje typické politické vzorce. V žádném smyslu nezjevuje zdánlivě ani tak „jednoznačný“ fenomén, jakým je komunismus, černobíle, se zřetelnými konturami dobra a zla. Nehledě

na to, že odlišit hodnocení povahy režimu a podoby vlastního života (třeba i privátních radostí), nalézt jasnou hranici mezi osobním a veřejným, může být velmi obtížné. Proto ani ti, kteří si myslí, že „demokratický kapitalismus“ je lepším systémem, nemusí mít zároveň *jen* negativní vzpomínky na dobu komunismu.

Oficiální polistopadový narativ brzo přestal mít někdejší závaznou platnost a minulost se stala předmětem svobodných výkladů a třeba i zkreslování každého člověka. Přípomínky světa historicky poměrně nedávno ztraceného místy docela přímočaře odkazují k vzývání *ancien régime*. K hřejivému potěšení z návratu k čemusi důvěrně známému. Ke snaze nahradit nevyhovující současnost idealizovanou minulostí. Paradox veřejných debat o minulosti dodnes spočívá v tom, že na jedné straně mnozí vnímají komunismus téměř jako monstrózní, neslýchané zlo a rok 89 jako „konec dějin“ a začátek radikálně jiných, na straně druhé *příběhy obyčejného člověka* připouštějí existenci leccího „dobrého“ nebo relativizují násilnou či dokonce snad i zločinnou podstatu režimu.

Každý jednotlivec si dějiny jistým způsobem originálně přivlastňuje, přepisuje a interpretuje podle toho, jak se do něj dějiny „vtiskují“. Ukázali jsme, že určité pozitivní sentimenty směrem k minulému režimu u části populace přezívají. Figurují zde jak přesvědčení obhájci komunistické historie se značně slabými prodemokratickými afinitami, ale i tací (a je jich většina), kteří více či méně sdílejí hodnoty pluralitního systému a na minulost hledí s velkou distancí (netřeba zdůrazňovat, že zásadní difference mezi těmito polohami spočívají mimo jiné v rozdílnostech současného i předlistopadového socioekonomického statusu).

Dnešní údiv nad tím, že lidé nejsou automaticky nadšeni ze svobody a demokracie, staví na předpokladu, že „socialismus“ byl z gruntu nemorální, nespravedlivý, ne-li tyranský a že jej takto vždy vnímali. Dějiny komunismu byly *také* dějinami represe, strachu i nedostatku, byly ale *zároveň* a pro některé dokonce *jen* dějinami „normálních životů“, naplněných prací, jistotou, rodinou, bezpečím... Právě tyto hodnoty, v jejichž siločárách jednotlivci žili či se domnívali žít své osudy, mohou někteří přetavit do svrchované subjektivní (jinou nedisponují) představy předlistopadové éry. Stejně tak na základě těchto představ mohou konstruovat obraz své nynější pozice. A naopak - v neutuchající konfrontaci minulosti a současnosti - mohou realitu dneška transponovat do těšivých barev minulé zkušenosti.

Pochopení procesu geneze politických identit je přitažlivým tématem analýzy nejen volebního chování, ale také forem politické participace a povahy politické kultury. Diskutované výsledky teoreticky a metodologicky vychází z již dříve publikovaných empirických dat a jsou zasazeny do existujícího korpusu politologických, sociologických a historických poznatků. Zaměřují se

ale specificky na ty aspekty, které dosud nebyly hlouběji ověřovány. Zachycují implikované vztahy prostřednictvím kvantitativního šetření osobitě "svědecké populace" (poskytují tudíž subtilnější perspektivu, než celopopulační šetření) a zároveň k tématu přistupují z poněkud jiných pozic než například tradiční historiografie, pracující mimo jiné s kvalitativní metodou orální historie.

Předložené závěry zároveň přináší poznatky využitelné v dalším zkoumání historicky podmíněné politické identifikace. Na pozadí dynamiky dramatických společensko-politických proměn a všudypřítomných dopadů bezprecedentní technologické (digitální) revoluce mohou také umožnit hlubší analýzu procesu formování "politického" veřejného mínění (s důrazem na historicky ukotvené konsekvence) a přispět tak k systematickému zkoumání jeho konkrétních projevů, například ve vztahu k iliberálním tendencím (nejen) v postkomunistických společnostech (Baboš – Dolný 2021), zdrojům politické nespokojenosti a proměn charakteru politické participace (Zymová 2021) či antiestablishmentovým a populistickým postojům (Škvarenina et al. 2021).

Daniel Kunštát je politolog, v současnosti působí jako vedoucí Katedry politologie a mezinárodních vztahů vysoké školy CEVRO Institut. V rámci výzkumné a pedagogické činnosti se zaměřuje na sociologii veřejného mínění, teorii a praxi nedemokratických režimů, dějiny moderní české (československé) politiky a problémy demokratické tranzice.

LITERATURA

- ANDERSON, B., 2003: Pomyslná společenství. Pp. 239–269 in Hroch, M. (ed.). Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů. Praha: Sociologické nakladatelství.
- ANDERSON, B., 2008: Představy společenství: Úvahy o původu a šíření nacionalismu. Praha: Karolinum.
- ASSMANN, J., 2001: Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku. Praha: Prostor.
- ASSMANNOVÁ, A., 2018: Prostory vzpomínání: Podoby a proměny kulturní paměti. Praha: Karolinum.
- BABOŠ, P. – DOLNÝ, B., 2021: Vnímanie liberálnej demokracie na Slovensku: latentné profily občanov. Sociológia/Slovak Sociological Review 53 (2): 91-118. DOI: <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.2.4>
- BÚTOROVÁ, Z. – GYARFÁŠOVÁ, O. – TABERY P., 2014: Dvadsaťpäť rokov od Nežnej revolúcie očami občanov Slovenskej republiky a Českej republiky [online]. Bratislava: IVO [cit. 20. 11. 2022]. Dostupné z: <http://www.ivo.sk/7551/sk/aktuality/dvadsatpat-rokovod-neznej-revolucie-ocami-obcanovslovenskej-republiky-a-ceskej-republiky>.

- CONNERTON, P., 2008: Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1 (1): 59–71.
- COSER, L. A., 1992: Introduction. Pp. 1–37 in M. Halbwachs. *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- GJURIČOVÁ, A. – KOPEČEK, M. (eds.), 2011: Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. Praha: Knihovna Václava Havla.
- GYARFÁŠOVÁ, O., 2001: Individuálna historická pamäť. Pp. 251–264 in Gyárfášová, O, Krivý, V. et al. *Krajina v Pohybe: správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku*. Bratislava: IVO.
- HALBWACHS, M., 2009: Kolektivní paměť. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HAMPL, S., – VINOPAL, J. – ŠUBRT, J., 2011: Reflexe novodobých českých dějin, sametové revoluce a současného vývoje v názorech veřejnosti. *Naše společnost* 9 (1): 19–30.
- HOLÝ, L., 2010: Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KILIAS, J., 1999: Renanovské pojetí národa a současná sociologie. *Sociologický časopis* 35 (4): 423–432. DOI: <https://doi.org/10.13060/00380288.1999.35.4.03>
- KUNŠTÁT, D. (ed.), 2015: 25 let české demokracie očima veřejnosti. Praha: Academia/SOÚ AV ČR.
- KUNŠTÁT, D., 2014: Za rudou oponou. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M., 2016: Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu. Praha: NLN/Ústav pro studium totalitních režimů.
- KONOPÁSEK, Z., 2000: Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu. Praha: Karolinum.
- KOPEČEK, M., 2007: Hledání „paměti národa“. *Politika dějin, nostalgie a české dějepisectví komunismu. Dějiny – Teorie – Kritika* 1: 7–26.
- LINEK, L., 2010: Zrazení snu. Struktura a dynamika postojů k politickému režimu a jeho institucím a jeho důsledky. Praha: Sociologické nakladatelství.
- LYONS, P. – KUDRNÁČ, A., 2018: Was Life Good in Communist Czechoslovakia? An Empirical Test of Halbwachs's Theory of Collective Memory. *Sociológia* 50 (3): 289–310.
- NORA, P., 1998: Mezi pamětí a historií. Problematika míst. Pp. 7–31 in Mayer, F., Belsa, A. (eds.). *Antologie francouzských společenských věd. Politika paměti (Cahiers du CEFRES 13)*. Praha: CEFRES.
- MANNHEIM, K., 2007: Problém generací. *Sociální studia* 1-2: 11–44. DOI: <https://doi.org/10.5817/SOC2007-1-2-11>
- MARADA, R., 2007: Paměť, trauma, generace. *Sociální studia* 1-2: 79–96.
- MAYEROVÁ, F., 2009: Češi a jejich komunismus. *Paměť a politická identita*. Praha: Argo.
- MAYEROVÁ, F. – VAŠÍČEK, Z., 2004: Minulost a současnost, paměť a dějiny. *Soudobé dějiny* 11 (4): 9–32.

- MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, J. a kol., 2014: Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám. Praha: Karolinum.
- MASLOWSKI, N., 2013: Politika paměti: Mezi minulostí a přítomností. *Slovak Journal of Political Sciences* 13 (4): 274-288.
- MISZTAL, B. A., 2003: Durkheim on Collective Memory. *Journal of Classical Sociology* 3 (2): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X030032002>
- MOŽNÝ, I., 2009: Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce. Praha: Sociologické nakladatelství.
- OLÁH, G., 2013: Kolektivní paměť, prostor a významy. Případ náměstí Svobody v Budapešti. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 49 (5): 729-750. DOI: <https://doi.org/10.13060/00380288.2013.49.5.9>
- PEŠKOVÁ, J., 1998: Role vědomí v dějinách. Praha: NLN.
- PITHART, P., 2009: Devětaosmdesátý. Praha: Academia.
- PŘIBÁŇ, J., 2008: Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: Středoevropská zkušenost s postkomunismem. Pp. 91-115 in Gjuríčová, A., Kopeček, M. (eds.). *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha: Paseka.
- PULLMANN, M., 2011: Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu. Dolní Břežany: Scriptorium.
- RENAN, E., 2003: Co je to národ? Pp. 24–35 in Hroch, M. (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- RÜSEN, J., 2004: Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development. Pp. 63-85 in Seixas, P. (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press.
- SEIXAS, P., 2004: Introduction. Pp. 3-24 in Seixas, P. (ed.) *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press.
- SOREA, D. – BOLBORICI, A., 2021: The Anti-Communist Resistance in the Făgăraș Mountains (Romania) as a Challenge for Social Memory and an Exercise of Critical Thinking. *Sociológia/Slovak Sociological Review* 53 (3): 266-286. DOI: <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.3.10>
- SUK, J., 2003: Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990). Praha: Prostor.
- STRAUB, J., 2005: Telling Stories, Making History: Toward a Narrative Psychology of the Historical Construction of Meaning. Pp. 44-99 in Jürgen Straub (ed.). *Narration, Identity, and Historical Consciousness*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- SZALÓ, C. – HAMAR, E., 2006: Váš Trianon, náš holocaust: segregace a inkluze kultur vzpomínání. Pp. 117–142 in Marada, R. (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: CDK.
- ŠKVARENINA, O. – HAVLÍK, V. – DOSTÁLOVÁ, V., 2021: Migration, Corruption, and Ideological Centrism: Explanations of Anti-Establishment Attitudes in the Czech Republic. *Sociológia/Slovak Sociological Review* 53(3), 287-308. 0049-1225. DOI: <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.3.11>

- ŠUBRT, J., 2011: Antinomie sociální paměti. *Sociológia/Slovak Sociological Review* 43 (2): 133-157.
- ŠUBRT, J. – PFEIFEROVÁ, Š., 2010: Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání. *Historická sociologie* 2 (1): 9-29.
- ŠUBRT, J. – VINOPAL, J., 2013: Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu. Praha: Karolinum.
- ŠUBRT, J., – VINOPAL, J., – HAMPL, S. – PULLMANN, M., 2012: The Velvet Revolution and Modern Czech History in the Eyes of the Czech Population. *Politologický časopis/Czech Journal of Political Science* 1: 46-66.
- TOMÁŠEK, M. – ŠUBRT, J., 2014: Jak se vyrovnáváme s naší minulostí? České a československé nedávné dějiny prizmatem teorie kolektivní paměti a kvalitativní metodologie (focus groups). *Sociológia/ Slovak Sociological Review* 46 (1): 88-115.
- VAŠÍČEK, Z. – MAYER, F., 2008: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno: CDK.
- VANĚK, M. – MÜCKE, P., 2016: *Velvet revolutions: an oral history of Czech society*. New York: Oxford University Press.
- VANĚK, M. – KRÁTKÁ, L. (eds.), 2014: *Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha: Karolinum.
- VANĚK, M. (ed.), 2009: *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia.
- VANĚK, M. (ed.), 2006: *Mocní? A Bezmocní? Politické elity a dissent v období tzv. normalizace. Interpretační studie životopisných interview*. Praha: Prostor.
- VANĚK, M. – URBÁŠEK, P., 2005: *Vítězové? Poražení? Politické elity v období tzv. normalizace. Životopisná interview*. Praha: Prostor.
- VANĚK, M. – HOUDA, P., 2016: *Střípky mozaiky: každodenní život české společnosti v období normalizace a transformace z pohledu orální historie*. Praha: FHS UK.
- ZERUBAVEL, E., 2003: *Time maps: collective memory and the social shape of the past*. Chicago: University of Chicago Press.
- ZYMOVÁ, K., 2021: Nespokojení (ne)demokraté? Analýza politické nespokojenosti v české společnosti. *Sociológia/Slovak Sociological Review* 53(4): 400-419. DOI: <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.4.15>